

Jarosław Kuczer, dr hab., prof. UZ
Uniwersytet Zielonogórski

<https://doi.org/10.26366/PTE.ZG.2017.111>

"L'économie du bon plaisir".

**Wpływ myśli etatystycznej na organizację życia administracyjno-ekonomicznego
Śląska doby habsburskiej (1526-1740)**

Abstrakt

W wielu nurtach nauk humanistycznych, zwłaszcza naukach politycznych i ekonomicznych (choć i badań nad kulturą) przejawia się wątek analizy wpływu myśli etatystycznej na funkcjonowanie społeczeństw. Celem, jak i w niniejszym artykule, jest unaocznienie i uwypuklenie zjawisk współczesnych, poprzez dociekania nad ich genezą i charakterem, traktowanym – zwłaszcza przez badaczy austriackich i brytyjskich – jako niezmienny. Pochylenie się nad tematyką śląską tego problemu wynika z kilku stałych. Po pierwsze jest to jedna z prowincji Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, której w badaniach nad historią prawa przypisuje się cechy państwa *par excellence*. Po drugie w omawianym okresie była to najdalej z pośród innych wysunięta na wschód Europy struktura ekonomiczna, która ulegała polityce etatystycznej wzorowanej na dokonaniach francuskich. Po trzecie, Śląsk uległ jej ostatni w Europie, a więc przyjął jej „najdoskonalszą”, dobrze wypracowaną, formę. W artykule analizie poddano kwestie organizacji i rozwoju centralnych struktur administracji publicznej oraz ich wpływ na etatyzm ekonomiczny, według schematu:

1. Programowe podstawy etatyzmu na Śląsku,
2. Realizacja założeń przez tworzenie urzędów centralnych,
3. Przejmowanie najwyższych urzędów o charakterze ekonomicznym przez ludzi cesarskich,
4. Nadawanie największych majątków ludziom związanym z polityką Wiednia,
5. Nowości z zakresu polityki skarbowej,
6. Ekonomiczne przesłanki cementowania hierarchii społecznej.

Taki układ związany jest z chronologiczną wartością zmian.

Przy prowadzeniu eksplanacji najlepiej sprawdziła się metoda synchronistyczna, genetyczna, filologiczna, ewolucyjna, socjologiczna, elementy metod porównawczej, progresywnej, retrogresywnej oraz *argumentum ex silentio*.

Słowa kluczowe: etatyzm, Śląsk, administracja, ekonomia, Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego, arystokracja.

"L'économie du bon plaisir."

**The Impact of Statism on the Organization of Administrative and Economic Life of
Silesia during the Habsburg Era (1526-1740)**

Abstract

In many human sciences, especially political science and economics (and cultural research) there exist many analyses of the impact of statism (etatism) on the functioning of societies. The aim of this article is to show and highlight contemporary phenomena of this doctrine, through inquiry into their origins and character, treated – especially by Austrian and British researchers – as unchangeable. Why Silesia? Why 1526-1740? Several constants existed there. Firstly, it was a province of the Holy Roman Empire of the German Nation, treated in the studies of the history of the rights as state *par excellence*. Secondly, in the abovementioned period, it was the farthest from, among others, Europe's easternmost economic structure which underwent statist policies modeled on French achievements. Thirdly, Silesia was the last in Europe, and so it was seen as "the most perfect", in practice it was a well worked out and well distorted, form.

The article analyzes the issues of the organization and development of central public administration structures and their impact on economic statism, according to the scheme:

1. Ideological basis of statism in Silesia,
2. Implementation through the creation of central offices,
3. The taking of the highest economic offices by the Emperor's adherents,
4. Giving the greatest land fortunes to people involved in the politics of Vienna Court,
5. News from the fiscal policy agenda,
6. Economic basis of the creation a new social order/hierarchy.

Such a system is related to the value of chronological changes.

When conducting an explanation, it proved to be the best to use synchronic, genetic, philological, evolutionary and sociological methods and elements of comparative, progressive and retrogressive and *argumentum ex silentio* methods as well.

Keywords: statism, Silesia, administration, economics, Holy Roman Empire of German Nation, aristocracy.

JEL CODE: B19.

Wstęp

Polityka, czy ustrój „widzimisię” („regime du bon plaisir”), przypisywana była już francuskiemu królowi, Ludwikowi XIV (1661-1715), a następnie jego sukcesorom. Pojęcie to naturalnie oddaje charakter sprawowanych rządów nad Sekwaną. Wbrew pozorom nie chodziło tu jednak o dowolność rządów wynikającą z bezładu, czy rozkładu wartości państwowych, jego struktur, czy braku koncepcji ekonomicznej. Za tym dość niepozornym określeniem kryła się pierwsza w Europie, silnie etatystyczna realizacja doktryny państwowej, według której Francja stała się prywatną własnością władcy. Dlatego też może z biegiem stuleci w pamięci współczesnych bardziej utrwaliło się określenie „l'État c'est moi” (Izdebski 2015, s. 42).

Analizując etatyzm w okresie nowożytnym, XVI-XVIII w., należy mówić o absolutnym systemie rządów, który pozbawiony swej definicji, jeszcze XVI w. oznaczał dążenie do centralizacji państwa w postaci tzw. miękkiego etatyzmu. W takim sensie był początkowo nawet bliższy polityce cesarza rzymskiego i króla niemieckiego, niż ograniczonej przez reprezentację parlamentarną Stanów Generalnych władzę Walezjuszy czy Bourbonów. Właśnie dlatego można zaryzykować stwierdzenie, że to wchodzący w skład Krajów Dziedzicznych Habsburgów, a pośrednio należący do struktury Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, Śląsk w okresie 1526 do 1740 roku, był jedną z pierwszych dzielnic państwa – czasem wprost nazywaną „państwem” (Gude 1708, s. 12-30) – które doświadczyły dość intensywnej etatyzacji w działaniu państwa. Miało to w przyszłości wpływ nie tylko na życie publiczne, ale przede wszystkim gospodarcze i społeczne.

Podstawową hipotezą badawczą niniejszego opracowania pozostaje pytanie, czy rządy habsburskie w okresie od przejęcia władzy nad Śląskiem w 1526 roku do jego utraty w 1740 roku rzeczywiście zmierzały do realizacji podstawowych założeń doktryny etatyzmu, czy podejmowane działania rzeczywiście mogą być z nią utożsamiane. Interesującym wydaje się być odpowiedź na pytanie, czy możemy mówić o etatyzmie śląskim, jako odmianie doktryny, choćby w skali mikro. Wydaje się bowiem naturalnym, iż poszczególne państwa, ziemie i prowincje Europy wykazywały w tym względzie istotne różnice. Stanowiły o tym przede wszystkim ich odrębne tradycje i historia, a także mające znaczenie różne położenie geopolityczne. Postaramy się więc wskazać zarówno istnienie odrębnego, „śląskiego” programu absolutystycznej polityki królów czeskich (a zarazem cesarzy rzymskich),

specyfikę jego realizacji w wymiarze politycznym oraz, interesującym nas ostatecznie, ekonomicznym. Już na wstępie należy dodać, iż wymiar ekonomiczny dla Habsburgów opierał się nie, jak w innych częściach Europy, na państwowej inicjatywie tworzenia ośrodków produkcyjnych w duchu rozwijającego się merkantylizmu czy fizjokratyzmu, ale na polityce likwidacji przywilejów ekonomicznych szlachty i arystokracji i nadawaniu setek majątków stronnikom cesarskim. To opodatkowanie tych ostatnich stało się w przyszłości podstawą szerokiego systemu danin. Postaramy się wreszcie wykazać, iż efektem wtórnym było przejęcie kontroli politycznej, gdyż właściciele dóbr ziemskich jako jedyni wchodziłi w skład zgromadzeń stanowiących podstawę życia publicznego Śląska.

W związku z powyższym, kluczem do prześledzenia tego procesu będzie analiza podstaw programowych etatyzmu na Śląsku, ich realizacji przez tworzenie urzędów centralnych przy równoczesnym przejmowaniu przez ludzi blisko związanych z systemem cesarsko-królewskim stanowisk o charakterze administracyjnym i ekonomicznym oraz największych majątków ziemskich, stanowiących podstawę fortun rodowych, a bezpośrednio i fiskalne zaplecze państwa (najpierw skarb państwa zasilały wysokie sumy sprzedażne, a następnie odprowadzane podatki). Zwrócić należy również uwagę na pewne nowości z zakresu polityki skarbowej oraz sam proces cementowania się nowej, wielostopniowej hierarchii tzw. „narodu politycznego”, czyli szlachty i arystokracji, w oparciu o korzyści materialne.

Dla realizacji tak zakreślonych postulatów badawczych postanowiono oprzeć się głównie na analizie przypadków, częściowo opierając się o metodę prozopograficzną, charakterystyczną dla badań nad funkcjonowaniem elit społecznych. Nawet jeśli jej zastosowanie nie jest widoczne bezpośrednio, to zaprezentowane w artykule wnioski i duża część przytoczonych faktów oraz argumentacji związana jest z wcześniejszymi, wnikliwymi badaniami tego typu. Ponadto posłużono się metodą filologiczną, odnoszącą się do analizy oryginalnych tekstów źródłowych, metodą genetyczną, przy doszukiwaniu się związków przyczynowych o charakterze złożonym, gdyż w niniejszym ujęciu odnoszącym się do procesów długofalowych. Piszac o etatyzmie, również w tak skrótowym opracowaniu, należało wykorzystać metodę porównawczą, której założeń nie trzeba tu tłumaczyć. Ich zastosowanie jest aż nadto widoczne w poszczególnych częściach artykułu. Natomiast gdy mowa o majątkach ziemskich, wiele z ustaleń oparto ponadto na metodzie statystycznej, której to jednak analiza sposobu wykorzystania rozsądziłaby ramy niniejszego opracowania. Zaprezentowane zostały więc zostały ostateczne ich ustalenia.

Programowe podstawy etatyzmu na Śląsku

Etatyzm uważany jest za doktrynę polityczną, jak i ekonomiczną, która w swoich założeniach na pierwszym planie stawiała państwo i jego szeroko rozumiane dobro. Motywem przewodnim było wyrażone przez Niccolò Machiavellego pojęcie *ragion di stato*, częściej przytaczane z języka francuskiego *raison d'état*. Stawianie na walor funkcjonalności państwa ponad polityczną wolność jednostki miało swe kardynalne przełożenie na budowę zaplecza finansowego. W definicji etatyzmu zwraca się nie tylko uwagę na „potrzebę istnienia państwa jako podstawowej organizacji politycznej społeczeństwa, lecz także o szczególnym powołaniu państwa” (Izdebski 2015, s. 39). Etatyzm zakładał stosowanie metodycznej kontroli nad gospodarką i działaniami poddanych. W sensie filozoficznym państwo uznawane było jako byt samoistny, stojący ponad zbiorowością rządzonych. Jej podstawowym elementem było dążenie do możliwie szerokiej unifikacji państwa tak w sensie administracji centralnej (scentralizowana struktura władz publicznych), lokalnej (zespół władz publicznych), jak i systemu ekonomicznego. Była to formuła pozostająca w opozycji do istniejącego wcześniej rozbicia potencjału polityczno-gospodarczego, pozostającego w znacznej mierze w rękach „raju stanów” (*Paradies der Stände*), czyli państwa, w którym przywileje poszczególnych grup społecznych posiadały realny instrument kontroli polityki rządzących.

Zmiany w administracji i sposobie zarządzania ekonomią Śląska widać już bezpośrednio po 1526 roku, a więc przejęciu Śląska przez dynastię Habsburgów. W pierwszych latach starano się ograniczyć wpływy sejmu śląskiego, wprowadzano królewskie odpowiedniki istniejących już urzędów stanowych (głównie szlacheckich). Powołano do życia nie tylko instytucję o stricte ekonomicznym charakterze, czyli Królewską Kamerę (*Königliche Kammer*), urząd mający na celu zarządzanie dobrami królewskimi, a ograniczając władzę starosty krajowego (*Landes Hauptmann*), z biegiem czasu powołano do życia kolegialny, zależny całkowicie od polityki Wiednia organ najwyższej władzy na Śląsku, Urząd Zwierzchni (*Ober Amt*), którego radcy łączyli w swoich rękach kompetencje polityczne z ekonomicznymi. Co istotne, pierwsze zmiany związane z dążeniem do ścisłego związania wszystkich prowincji z państwem i efektywniejsze zarządzanie nimi oraz wykorzystywanie ich możliwości finansowych, dotyczyły reformy fiskalnej. Podobnie jak i w Styrii, Karyntii, Krainie, Górnej i Dolnej Austrii, Królestwie Węgier, Tyrolu, tak i na Śląsku wprowadzono tzw. kataster, zwany inaczej podatkiem indykcyjnym (*Indiction*). Idąc dalej, dokonano

oszacowania wartości dóbr, podług którego był w przyszłości odprowadzany coroczny podatek na rzecz państwa. Była to baza opłacalności ekonomicznej posiadania tej prowincji (Orzechowski, s. 120-220).

Zaprowadzone zmiany miały usprawnić proces decyzyjny oraz zasilić skarbiec cesarsko-królewski stałymi dopływami środków, a nie jak było do tej pory jedynie daninami, uchwalanymi dowolnie w określonych okolicznościach przez sejm śląski i z łaski jego członków. O ile w XVI w. polityka ta nie była jeszcze definiowana podług kryteriów *absolutum dominium*, to wybuch w 1618 roku antymonarszej wojny trzydziestoletniej zachęcił młodego cesarza, Ferdynanda II Habsburga, do kroków bardziej radykalnych, opartych na planowym modelu częściowo wypracowywanego we Francji, tzw. etatyzmu twardego. Było to tym bardziej charakterystyczne, iż monarchia uznała wybuch wojny, za wynik zbyt ugodowej polityki względem elit, głównie arystokracji, ale też i strzegącej swoich prerogatyw polityczno-ekonomicznych, szlachty. To właśnie na okres pierwszych lat wojny trzydziestoletniej przypadła ewolucja relacji władzy wobec społeczeństwa. Polegała ona na próbie znalezienia formuły właściwej dla ostatecznego odwrócenia ról króla i stanów. Co ciekawe miano to zrealizować przez oddanie w ręce arystokracji patronatu nad polityką wewnętrzną w prowincjach. Miała być to jednak tzw. „nowa” arystokracja, wyłącznie cesarzowi zawdzięczająca zaszczyty urzędów i majątków (Kuczer, s. 42-66).

Ostatecznie w dość krótkim czasie wypracowano tu pierwsze założenia programowe dla rodzimej, acz zatomizowanej wersji absolutyzmu. W 1625 r. Ślązak, Otto von Nostitz (1574-1630), radca dworu Rzeszy i wicekanclerz Nadwornej Kancelarii Czeskiej, w wydanym przez siebie memoriale sugerował cesarzowi stworzenie na Śląsku partii/koterii – w sensie grupy ludzi – która pozostawałaby wierna jego polityce (jego treść przypisywana była czasem burghrabiemu Karlowi Hannibalowi von Dohna (Hübner 1925, s. 77)). Starano się równocześnie, aby pełniąca w przyszłości najwyższe funkcje państwowe arystokracja, czuła jednocześnie stałą potrzebę kontaktu z dworem, a nawet uzależnić ją od niego bez względu na odległość (Hengerer 1995, s. 114).

Dzięki podporządkowaniu życia ekonomicznego i publicznego, mianoby odsunąć ewentualne niebezpieczeństwo ponownego wystąpienia antyhabsburskiego. Autor planował zmiany w administracji przez wprowadzenie do niej szlachty typowo „urzędniczej” *Beamtenadel*, na kształt francuskiej *noble de robes*, tzn. awans zawdzięczającej właśnie pracy w administracji cesarsko-królewskiej. Wzrost znaczenia takiego aparatu miał się odbyć kosztem decyzyjności wspomnianego już sejmu śląskiego i posiadających szerokie przywileje

możnowładztwa i szlachty śląskiej. Jak widać z poniższej analizy, te podstawowe założenia były realizowane z zaskakującą skrupulatnością.

Nostitz wskazywał, że prawo, aby być silnym fundamentem władzy, zawsze musi być kojarzone z ideologią. Do rangi ideologii państwowej, mającej jak w średniowieczu w ramach cesaropapizmu jednoczyć społeczeństwo, miał zostać podniesiony katolicyzm. Ukazywał niebezpieczeństwo ekspansji kalwinizmu, którym patronowali tacy magnaci jak Piastowie, książęta legnicko-brzescy czy Schönaichowie, wolni panowie stanowi na Siedlisku i Bytomiu Odrzańskim. Dlatego też zamierzano zamknąć szkoły kalwińskie i zastąpić je katolickimi. Zabroniono pobytu młodzieży na uniwersytetach kalwińskich, zaś biskupa i książąt należało według autora memoriału zobowiązać do utworzenia wyższych uczelni. Starostami generalnymi Śląska mieli być od tej pory mianowani książęta-biskupi wrocławscy, a władza lokalna, przykładowo starostów księstw, oddana w ręce katolików. Memoriał zmierzał do zniesienia zasad tolerancyjnego listu majestatycznego, jednak nie zakładał prześladowań szlachty protestanckiej na Śląsku. Postulowano powolny powrót „do starych zasad monarchii” (Acta Publica 1875, s. 9-15; Jedin 1938, s. 212-215).

Podobnie sprawę ujmował jezuita nyski, Christoph Weller, który również w 1625 roku przedstawił szeroki program rekatolicyzacji prowincji. Autor określił, iż dla rozwoju Śląska niezbędnym będzie poparcie „stronnictwa katolickiego” (*catholische Partey*). Konsekwentnie postulował nadawanie dóbr wyłącznie stronnikom dworu – katolikom. Całkiem jawnie zalecał tworzyć silną, lojalną ich grupę. Wyłącznie Koronie zawdzięczałaby ona zarówno awans społeczny jak i dobra doczesne, pozwalające wchodzić w skład nowej elity polityczno-majątkowej (Jedin 1938, s. 395-412).

Trzecim dokumentem, który pośrednio wpłynął na rozwój stosunków na Śląsku, był Odnowiony Porządek Ziemski (*Verneuerte Landesordnung*). Wydany w 1627 roku miał dotyczyć bezpośrednio Czech, a następnie Moraw, jednak jego postanowienia w istocie objęły i Śląsk, będący jedną z pięciu części składowych Królestwa Czech. Była to swego rodzaju quasi-konstytucja, która ustanawiała zarówno nowy model społeczeństwa, nowe formy własności ziemskiej, miała pomóc wypracować w tworzeniu nowych relacji ekonomicznych, ale sięgała i do warstwy kulturowej. Na jej mocy ustalono podstawową zasadę absolutyzmu, mówiącą iż cesarz będzie od tej pory „źródłem wszelkiej łaski” (*Quelle aller Gnaden*). Był to elementarny składnik etatyzmu habsburskiego tego okresu (Kuczer, s. 52). Odnowiony Porządek ziemski stał się obowiązującym prawem na Śląsku i umożliwił urzeczywistnienie planów zarówno Nostitza, jak i Wellera z nawiązką.

Realizacja założeń absolutystycznych przez tworzenie administracji centralnej i tworzenie ich obsady

Aby stworzyć nowoczesną, jak na tamte czasy, strukturę ekonomiczno-administracyjną, należało uporządkować system urzędniczy oraz na nowo zdefiniować prawo dostępu do niego. Przede wszystkim stworzono platformę łączącą w pewną logiczną całość tak strefę urzędów centralnych, których wykonywanie wiązało się z osobistą, stałą obecnością przy wiedeńskim dworze, z urzędami zwanymi prowincjonalnymi, czy krajowymi. Te ostatnie były naturalnie związane z polityką lokalną. To zbliżenie miało zapewnić lepszą decyzyjność, kontrolę i co ważne dla obu elementów większą identyfikację pełniących urzędy z polityką cesarską, a nie jak to miało miejsce w okresie monarchii stanowej XIV i XV w. z interesami poszczególnych księstw.

I tak Ślązacy zaczęli pełnić najwyższe godności w rządzie cesarskim, gdzie kolejno pełnili urzędy ministrów. W pierwszym rządzie należy tu wymienić księcia Johanna Weikharda von Auersperg, czy Wentzela von Lobkowitzn stojącymi na czele gabinetów rządowych w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVII w. Zasłużeni dla polityki habsburskiej uzyskiwali również tytuły radców dworu Rzeszy (*Reichshofrath*). W tej grupie wymienić możemy ponadto hrabiów Johanna von Churschwandt (od 1696 r.), Carla Alexandra von Gellhorn (od 1696), Johanna Friedricha von Nimptsch (1717-1719), Josefa Marię von Weltzek (od 1733) (Weber, s. 306-315; Gschließer 1942, s. 389, 348-349, 396-397, 406, 415, 431, 435-436, 524). Podobnie było z tytułami tajnych radców, którzy wchodzili w skład tajnej rady cesarskiej (*Kaiserliche Geheim Rath*). Wymienić tu możemy choćby hrabiego Rzeszy Johanna Antona von Schaffgotscha, czy hrabiego Otto Wentzela von Nostitza (Sinapius 1720-1726, t. 1, Einleitung; Gebauer 1931, s. 142). Funkcję rzeczywistego, tajnego i dworskiego radcy (*Geheimer- und Hofkriegsrath*) pełnił do swojej śmierci w 1691 roku hrabia Heinrich Johann von Dünnewald. Po pierwsze pochodził on z rodziny blisko związanej z dworem na długo zanim pojawił się na Śląsku, po drugie jej pełnienie było zapewne dość ograniczone z uwagi na ciągłe kampanie wojenne i nieobecność na dworze samego generała. Do wachlarza awansów hrabiego można by zaliczyć jeszcze wiele takich, z jakich w ogóle nie korzystał, jak na przykład w 1667 roku tytuł czeskiego arystokraty (członka wyższej sfery nazywanej z niemiecka *Herrenstand*) i wprowadzenie na sejm czeski do ławy hrabiów (*Grafenbank*). Godność rzeczywistego tajnego radcy uzyskał dla siebie zmarły w 1656 roku Melchior Ferdinand von Gaschin, którą to następnie przekazano także jego synowi Georgowi Adamowi (Meraviglia-Crivelli 1969, s. 120-123). Nieprzeciętną postacią był też Wentzel von

Würben (zm. 1649). Nie tylko pełnił urząd rzeczywistego pokojowca, który prawdopodobnie stale przebywał w Wiedniu, ale i został mianowany dowódcą straży przybocznej cesarza (NAP, ČDK, 752, sygn. IV D 1, krt. 507, Grafenstand Wentzel z Vrbna, 1625, 1642).

Niezwykle okazałą parentelą mogli poszczycić się Sinzendorffowie, którzy w XVIII w. stali się właścicielami dóbr alodialnych w księstwie głogowskim. Austriaccy szlachcice już w 1611 roku uzyskali tytuł tamtejszych baronów. Od 1653 roku w ich rękach pozostawały – o czym już częściowo wspomiano – urzędy przeznaczone wyłącznie dla osób z *Herrenstandu* tego *Erblandu*, m.in. Dziedzicznego Skarbnika Rzeszy (*Reichs-Erbenschaftmeisteramt*), a w samej Austrii Dziedzicznego Seneschala (*Erbschenckenamt*), Pierwszego Krojczego (*Oberstlandvorschneider*), honorowy rodzaj tytułu *primus inter pares* równych sobie (*Erbschildträger - Esquire*) i Sędziego? (*Kampfrichteramt*) (NAP, ČDK, 752, sygn. IV D 1, krt. 486: Sintznendorf 1650, 1658).

Tworząc na Śląsku urzędy centralne prowincji, cesarstwo dysponowało więc bardzo dobrze przygotowaną grupą przyszłych urzędników nie tylko z warstwy nowo uszlachconych – jak we Francji – ale wysoko wyspecjalizowanych funkcjonariuszy, którzy pochodzili często z rodzin o bogatej tradycji służby w administracji publicznej, a co za tym szło posiadający prawdopodobnie znacznie bardziej szeroki ogłód spraw od swoich poprzedników. Tym ludziom powierzano następnie najwyższe urzędy w stworzonym w 1629 roku. Urzędzie Zwierzchnim oraz Kameronie Królewskiej. Prócz najwyższych stanowisk, takich jak starosta śląski, czy prezydent Kamery Królewskiej (*Kammerpraesident*) na Śląsku, znajdowały się tam i urzędy radców w liczbie zwyczajowo kilkunastu. Stabilizację władzy gwarantował już pierwszy warunek, aby starostą śląskim stojącym na czele Urzędu Zwierzchniego był zawsze książę z pochodzenia oraz ten, który hrabiom z kolei gwarantował przewodniczenie Kameronie Królewskiej. Były to urzędy, które bezpośrednio łączyły prowincję z Wiedniem. Również funkcje radców obu urzędów były przekazywane hrabiom lub baronom, a więc szlachcie wyższej. Bogate informacje świadczące o wyznaniu katolickim mówią wprost o rzeczywistej realizacji założeń Nostitza i Wellera w praktyce, również w sensie ideologiczno-religijnym. Związek taki wzmacniał wewnętrznie elity, tworząc swoistego rodzaju monogrupę.

I tak w końcu epoki, gdyż w 1741 roku, a więc w okresie pełnego rozkwitu opisywanego systemu, w skład kolegium Urzędu Zwierzchniego wchodziło sześciu hrabiów i pięciu baronów. Wśród najważniejszych wymienić należy takie osoby jak hrabia Franz Karl von Kottulinsky, hrabia Rzeszy Franz Carl von Praschma, hrabia Rzeszy Otto Wentzel von

Nostitz und Reineck, hrabia Rzeszy Johann Baptista von Neithardt, hrabia Johann Ferdinand von Globen oraz hrabia Rzeszy Gerhard Wilhelm von Strattmann (Köhler 1741, t. 1, s. 291).

Hrabiowie byli „pierwszymi urzędnikami”, czyli Prezydentami Kamery Śląskiej, agendy o charakterze wyłącznie ekonomicznym, do którego zadań należał zarząd nad wszelkimi dochodami korony z tej prowincji. Była to reguła o której jednoznacznie wypowiedział się w swej kronice Johann David Köhlner. Podał bowiem, iż *das Collegium an sich selbst bestehet aus einem Cammer Praesident, der gemeiniglich ein Graf ist* (Köhler 1741, t. 1, s. 352). I tak przykładowo z najczęściej wymienianych hrabiów w 1656 r. funkcję tę sprawował Melchior Ferdinand von Gaschin (1656), a w 1703 roku uzyskał ją przybyły dopiero na Śląsk, imigrant z rodziny Neyhardt, Johann Baptista. Okres sprawowania urzędu przez tego hrabiego Rzeszy to okres trwający aż do 1741 roku. Jego zastępcą (*Vice-Cammer-Praesident*) był również hrabia Rzeszy, Friedrich Leopold von Rechenberg. Radcami urzędu byli hrabia Johann Leopold von Herberstein, hrabia Johann Frantz von Würben und Freudenthal, hrabia Anthon Christoph von Proßkau i hrabia Joachim Ladislaus von Berge. Gremium liczyło wówczas 23 osoby (Köhler 1741, t. 1, s. 295).

W dalszej kolejności w hierarchii administracji podporządkowano sobie jedenastce urzędów starostów poszczególnych księstw, a mianowicie głogowskiego, opolsko-raciborskiego, świdnicko-jaworskiego, ziebickiego, legnickiego, brzeskiego, wołowskiego, opawskiego, karniowskiego, oleśnickiego, wrocławskiego. Ich sprawowanie od drugiej połowy XVII w. pozostawało w gestii baronów i hrabiów blisko związanych z dworem cesarskim (Kuczer, rozdział 3 i 4). Był to urząd odpowiedzialny nie tylko za funkcjonowanie administracji królewskiej, ale za nadzór spraw ekonomicznych przez kontrolę spraw podatkowych i funkcjonowanie majątków władcy. Istotnym było, iż starostom podległe były nie tylko królewskie dobra kameralne, ale i rozległe dobra zamkowe, będące spuścizną majątków książęcych, teraz przynależne władcy.

Polityka nadawania majątków stronnikom cesarskim i ekonomiczne skutki cementowania hierarchii społecznej

Kolejnym ważnym elementem polityki cesarzy austriackich na Śląsku, było czynienie nadań ziemskich właśnie tym zausznikom, którzy mieli następnie sprawować najważniejsze urzędy. Swoje majątki bezwzględnie zobowiązywali się podporządkowywać systemowi fiskalnemu stworzonemu przez Habsburgów. Ponadto ich rosnąca liczba sprawiła, iż zaczęli mieć decydujący głos nie tylko w administracji centralnej, ale i w czasie deliberacji

niewielkich zgromadzeń lokalnych, zwanych sejmikami, które do tej pory były polem popisu antycesarskiej, luterkańskiej i kalwińskiej szlachty drobnej i średniej. Ten cel był tym łatwiejszy do spełnienia, że monarchia w zamian za uznanie jej bezpośredniej zwierzchności nad własnością ziemską, przekazywała nowej arystokracji tzw. Inkolat, czyli prawa polityczne, wynikające właśnie z majątkowych.

Dlatego też Habsburgowie przede wszystkim stworzyli na Śląsku system majątkowy, który oddawał w ręce najznamienitszych rodów największe dobra gruntowe. Gwarantował on całkowitą dominację związanego blisko z cesarstwem stanu panów. Do tej grupy majątków należały przede wszystkim pozostające w rękach władców lennych całe księstwa (ziębicke, oleśnickie, cieszyńskie, opawskie, karniowskie), wolne państwa stanowe (*Freistandesherrschaft*), czyli jednostki terytorialne o właściwościach polityczno-ekonomicznych właściwych księstwom. Różnica polegała *de facto* na innej nazwie, co wynikało z faktu, że powstały one w pierwszych latach epoki renesansu, przy sprzeciwie ówczesnych książąt do obłaskawiania ludzi nowych tym tytułem. Wymyślono więc pojęcie wolnego pana stanowego (*Freier Standesherr*). Wśród nich wymienimy aż sześć olbrzymich organizmów terytorialnych: państwa Pszczyna, Milicz, Żmigród, Bytom górnośląski, Bytom Odrzański, Syców. Kolejnym rodzajem wielkiego latyfundium, które miały gwarantować stabilizację i politykę cesarzy przez nadanie ich najbardziej zaufanym arystokratom, były tzw. mniejsze państwa stanowe (*Minderherrschaften, status minores*). Czwartą formą były tzw. fideikomisy, czyli majątki prywatne, których właściciele nie mogli dzielić bez zgody cesarza. W przypadku wygaśnięcia danej rodziny, były one zwyczajnie przejmowane przez państwo, a następnie oddawane za szczególnie wysokie sumy kolejnym urzędnikom, czy wojskowym cesarza. Ponadto wiele z nich było łączonych w systemie ponadkrajowej własności ziemskiej, co związywało Śląsk z innymi prowincjami państwa.

Najobszerniejszymi terytorialnie były oczywiście domeny książąt. Największe domeny należały do książąt Liechtenstein. Prócz Opawy i Karniowa posiadali również majątki w Dolnej Austrii – księstwo (od 1719) Liechtenstein (Vaduz i Schellenberg), Valtice (Feldsberg), Lednice (Eisgrub), Maria (Enzersdorf), Wilfersdorf oraz na Morawach – Plumlov, Nikolsburgu, Šternberk, Velké Losiny. W ich rękach pozostawał pałac w Pradze i letnia rezydencja w Wiedniu. W Styrii należał do nich średniowieczny zamek Waldstein. Z kolei Auerspergowie, książęta ziębiccy, w 1663 roku uzyskali confirmację własności hrabstwa Tengen położonego na terenie Badonii (nie wspominając o słoweńskich posiadłościach należących do innych linii), a Wirtembergowie oleśniccy byli panami

Sternbergu na Morawach (Henel v. Hennefeld 2004, s. 64-86). Lobkowitzowie posiadali władztwo Neustadt w 1641 r. podniesione do rangi hrabstwa Sternstein w Austrii oraz obszerny majątek czeski z centrum w Raudnitz (Kinderfreund 1860, s. 18-19). Takie łączenie oddalonych od siebie majątków nie było jednak wyłącznie domeną książąt. Zwróćmy uwagę, że nawet nie odgrywający większej roli w życiu publicznym Śląska baronowie von Canon und Rupp, równolegle z dobrami śląskimi posiadali majątek w Mailmaison w Lotaryngii, a górnośląscy hrabiowie von Solms majątek Sonnenwalde na pograniczu Saksonii i Brandenburgii. Co interesujące zdarzały się i takie przypadki, kiedy jak w księstwie głogowskim, niemal wszyscy zamieszkujący je w XVIII w. hrabiowie, swe główne dobra posiadali poza jego granicami (Horn Melton, s. 121; Strzyżewski, s. 88; NAP, ČDK, 752, sygn. IV D 1, krt. 421, 487).

Pośrednio z praw ekonomicznych i politycznych wynikał nowy podział społeczny. Został on wprowadzony równie etatystycznie, co nowy podatek, nowa ideologia, nowa administracja. Odnowionym Porządkiem Ziemskim (*Verneuerte Landesordnung*) z 1627-28 roku ustalono, iż wprowadzony zostanie podział szlachty wyższej i niższej według określonych rang. Był to dokument sankcjonujący odpowiednią „uniformizację” społeczną warstw uprzywilejowanych na modłę ogólnoniemiecką. Ta sama formuła była stosowana w odniesieniu do arystokracji śląskiej, a wszelkie podniesienia tytułów dokonywane były przez tych samych urzędników, co podniesienia z innych stron państwa. *Herrenstand*, czyli warstwa wyższa, która w istocie stanowiła gwarant polityki cesarskiej, obejmowała przede wszystkim książąt wyższych (*Herzog, Herzogin*), książąt niższych (*Fürst, Fürstin*), hrabiów Rzeszy (*Reichsgrafen, Reichsgräfin*) - na Śląsku pozostawiono ponadto istniejącą od czasów średniowiecza formułę „książąt-biskupów” (*Fürstbischof*) nysko-wrocławskich – dalej hrabiów czeskich (*böhmische Grafen, Gräfin*), baronów Rzeszy (*Reichsfreiherrn, Reichsfreyfrau, Freyin*), baronów czeskich (*böhmische Freiherrn, Freyfrau, Freyin*). W przypadku hrabiów i baronów stworzono także formułę „starego i nowego stanu”. Odpowiednia konstytucja dokładnie określająca zasady przyjmowania do obu grup została wydana w 1629 roku. Zasadniczo w skład *Herrenstandu* wchodziły grupy społeczne określane mianem „stanów”: *Fürstenstand, Grafenstand, Freiherrnstand*, a więc książąt, hrabiów o baronów (Kuczer, s. 35). Nadając tytuły, skarb państwa zapełniał się wysokimi opłatami z tego tytułu. Uzyskanie statusu barona, hrabiego, czy księcia związane było z jednorazowym wpływem równowartości ceny wyjściowej przynajmniej kilkunastokrotnego

majątku. Natomiast majątki podniesione do statusu baronatu, hrabstwa, czy księstwa były objęte najwyższymi taksami podatkowymi.

Uwagi końcowe

Ustanowienie, a następnie zwłaszcza utrwalenie się tej struktury w okresie przełomu XVII i XVIII w., stanowiło o zwycięstwie myśli etatystycznej na Śląsku i ostatecznej realizacji zawartych w dziełach Nostitza i Wellera oraz wielu niemieckich teoretyków państwa z okresu XVI-XVII w., z którego część zresztą pochodziła ze Śląska. Przejęcie w 1740 roku. Śląska przez Królestwo Prus wzmocniło jedynie etos państwa i tworzonych przez nie dla niego praw, a struktury społeczno-polityczne, wypracowane przez Habsburgów, stały się podstawą wybitnie scentralizowanego systemu Hohenzollernów, którzy stworzyli w przyszłości model absolutyzmu oświeconego. Wszystkie omówione w artykule i zrealizowane przez Habsburgów elementy, stanowiły niemal punkt po punkcie rozwinięte tezy autorów programu etatyzacji Śląska. W pismach Nostitza i Wellera znajdziemy wiele odniesień i zrozumienia dla specyfiki funkcjonowania tak wszystkich szesnastu księstw, jak i wyjątkowości struktury społecznej, zwłaszcza w odniesieniu do tutejszych elit. Naturalnie źródłem rozumowania był wypracowany już w Europie Zachodniej etatyzm francuski, jednak jego realizacja na Śląsku wykazuje istotną specyfikę, a nawet samoistość. Dla Habsburgów podstawowym celem stało się podporządkowanie prowincji, przy czym u podstaw tego działania leżało możliwie pełne wykorzystanie potencjału fiskalnego tej dzielnicy. Jeśli w XVI w. były to działania częściowo skazane na niepowodzenie, to przyjęcie wzorców francuskich w XVII w., przyspieszyło proces. Został on naturalnie narzucony siłą, do czego wcześniej brakowało pretekstu. Wraz z wybuchem wojny trzydziestoletniej (1618-1648) i niesubordynacją stanów śląskich, korona sięgnęła po ostateczne i jak się okazało najskuteczniejsze narzędzie, jakim było rugowanie arystokracji drogą oskarżeń o felonię i skazywanie na realną i często nieodwracalną banicję, z utratą wielkich posiadłości ziemskich włącznie. Z pełnym przekonaniem powinno się więc mówić o etatyzmie śląskim, jako osobną drogą do realizacji założeń tej doktryny w ogóle, bez względu na fakt, iż jego oddziaływanie często traktowane jest w skali mikro. Dodajmy, iż to właśnie bliskość tych ziem względem Korony Polskiej, częste kontakty i charakterystyczna, nazwijmy to, brutalność tutejszego absolutyzmu, powodowała niechęcią szlachty polskiej do ewentualnego wprowadzenia tutaj rządów tzw. *absolutum dominium*. Wynikający, omówiony w niniejszym artykule wymiar ekonomiczny etatyzmu śląskiego charakteryzował się przede wszystkim rezygnacją z tworzenia enklaw własności królewskiej.

Tego elementu ekonomiki królewskiej nie dało się już odbudować, po kilkuset latach rozdawnictwa królewskich. Zrezygnowano również z budowy i rozwijania jakiejkolwiek działalności produkcyjnej, która podlegała by królowi. Nie zakładano tu manufaktur, a jedyna próba założenia tu faktorii solnej w Nowej Soli na Dolnym Śląsku, szybko zakończyła się niepowodzeniem. Król oparł się więc na dwóch elementach. Pierwszym była kategoryczna maksymalizacja dochodowości wynikająca z nadzoru nad nowelizacją prawa podatkowego. Oparto je o podatek indykcijny naliczany od wielkości majątku szlacheckiego (jednostkową rolę odgrywały podatki odprowadzane od mieszczan wrocławskich i w skali ogólnos Śląskiej nie były to sumy, które wyróżniały by się swoją wysokością). Drugim elementem ekonomiki królewskiej było korzystanie z regaliów królewskich, głównie z ceł, myt, regale mennicznego i górniczego, wraz z kopalnictwem srebra i złota włącznie. Wszystko to poświadcza istnienie odrębnej drogi budowy etatyzmu. Wykazuje ona cały szereg różnic, przy zachowaniu podstawowej zasady, jaką była budowa „państwa dla władcy”. Jednocześnie polityka śląska Habsburgów wpisała się w pierwszą falę rozwoju doktryny etatyzmu w Europie, jaką była budowa absolutyzmu. Zauważmy, iż rozwój etatystycznej myśli pruskiej w XVIII oraz brutalnego etatyzmu XX wieku – z zachowaniem wszelkich proporcji – wzorowany był właśnie na dokonaniach okresu XVII w. Obie formy etatyzmu ostatecznie uległy w obliczu odrodzenia idei demokratycznych, szeroko dyskutowanych już w przeddzień rozwoju koncepcji centralistycznych zarówno we Francji, jak i na terenach niemieckich kulturowo, czyli Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego oraz w większości krajów dziedzicznych dynastii Habsburgów.

Bibliografia

Acta Publica (1875), *Verhandlungen und Korrespondenzen der schlesischen Fürsten und Stände*, re. H. Palm, t. 5, Breslau.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Majątek Zabór, sygn. 6, 7, 9, 10, 18, 19, 20, 23, 24, 27, 31, 33.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Księstwo głogowskie 1329-1886, sygn. 511, 513, 517, 527; 527.

Blażek C. (1885-1887), *Der Abgestorbene Adel der Preussischen Provinz Schlesien*, Nürnberg.

Codex Diplomaticus Silesiae (1908), t. 24, Breslau.

Collins J.B. (1988), *Fiscal limits of absolutism. Direct taxation in Early Seventeenth-Century France*, Berkley.

Dessmann G. (1904), *Geschichte der Schlesischen Agrarverfassung*, Strassburg.

Gebauer C. (1934), *Schlesischer Adel im Spätbarock. Nach Tagebüchern des Grafen Otto Wenzel von Nostitz, Landeshauptmanns von Breslau*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens, 68, s. 142.

Gschließer v. O. (1942), *Der Reichshofrat. Bedeutung und Verfassung einer obersten Reichsbehörde von 1599 bis 1806*, Wien.

Gude F. (1708), *Staat von Schlesien*, Leipzig.

Henel v. Hennefeld N. (1782), *Beyträge zur Juristischen Litteratur in Schlesien*, Breslau.

Hengerer M. (2004), *Kaiserhof und Adel in der Mitte des 17. Jahrhunderts. Eine Kommunikationsgeschichte der Macht in der Vormoderne*, Konstanz.

Horn Melton van J. (1995), *The Nobility in the Bohemian and Austrian Lands*, w: Scott H.M. (red.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, t. 2, London, s. 121-143.

Hübner H. (1925), *Die Verfassung und Verwaltung des Gesamtstaats Schlesien in der Zeit des Dreißigjährigen Krieges*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens, 59, s. 77-99.

Izdebski H. (2015), *Doktryny polityczno-prawne. Fundamenty współczesnych państw*, Warszawa.

Jedin H. (1938), *Zwei Denkschriften über die Gegenreformation in Schlesien*, Archiv für Schlesische Kirchengeschichte, nr 3, s. 212-215.

Kinderfreund K. (1860), *Das Fürstenhaus Lobkowitz. Mit einem Anhang: Das Banquett zu Raudnitz im Jahre 1811*, Prag.

Köhler J.D. (1741), *Schlesische Kern-Chronick...*, t. 1, Nürnberg.

Kuczer J. (2013a), *Baronowie, hrabiowie, książęta. Nowe elity Śląska (1629-1740)*, Zielona Góra.

Kuczer J., (2006b), *Kryteria definiujące elitę szlachecką księstwa głogowskiego po wojnie trzydziestoletniej (1648-1741)*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, s. 276-289.

Loen J.M. (1752), *Der Adel*, Ulm.

Meraviglia-Crivelli R.J. (1885), *Der böhmische Adel*, (Mautern an der Donau).

Michalkiewicz S. (1969), *Gospodarka magnacka na Śląsku w drugiej połowie XVIII wieku (na przykładzie majątku Książ)*, Wrocław.

Národní archiv v Praze, ČDK, 752, sygn. IV D 1, krt. 421, 432, 487, 508, 512, 785.

Nowack A. (1902), *Die Reichsgrafen Colonna, Freiherrn von Fels, auf Tost und Gross-Strehlitz bis 1695*, Jahresbericht des Königlichen Gymnasiums zu Neustadt Ob.-Schles, 220, s. 5-17.

Root H. (1987), *Peasant and King in Burgundy. Agrarian Foundations of French Absolutism*, Berkley.

Sękowski R. (2003), *Herbarz szlachty śląskiej*, t. 2, Katowice.

Sinapius J. (1720-1726), *Schlesische Curiositäten...*, t. 1, Leipzig.

Stranz C.F.F. (1854), *Geschichte des deutschen Adels urkundlich nachgewiesen von seinem Ursprunge bis auf die neueste Zeit*, t. 3, Breslau.

Strzyżewski W. (2009), *Herby i tytuły. Pieczęć szlachecka w księstwie głogowskim (XVI-XVIII wiek)*, Warszawa.

Tabele podatku gruntowego i ludności wsi śląskich z około 1765 roku (1975), opr. Z. Kwaśny, J. Wosch, Wrocław, s. 3-15.

Weber M. (1992), *Das Verhältnis Schlesiens zum alten Reich in der frühen Neuzeit*, Köln-Weimar-Wien.

Weber M. (1996), *Die schlesischen Polizei- und Landesordnungen der frühen Neuzeit*, Köln-Weimar-Wien.

Wentzky v. Petersheyde P. (1615), *Kurtzer Tractat und Bericht von dem Schlesischen Ritterrecht und Ehrengericht denen vom Adel und Ritterstandt*, Leipzig.

Zedlitz-Neukirch L. (1836-1839), *Neues preussisches Adelslexikon*, t. 5, Leipzig.